

**НОВЕЛИ РЕЧОВОГО, ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНОГО ТА СПАДКОВОГО ПРАВА В ПРАВАХ,
ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД**

Стаття присвячена дослідженню цивільного права Гетьманщини відповідно до Прав, за якими судиться малоросійський народ. Проведено аналіз основних інститутів речового, зобов'язального та спадкового права. Встановлено новели речового, зобов'язального та спадкового права.

Ключові слова: Права, за якими судиться малоросійський народ, кодифікація законодавства, цивільне право Гетьманщини.

Блаживская О. Е. Новеллы вещного, обязательственного и наследственного права в Правах, по которым судится малороссийский народ.

Статья посвящена исследованию гражданского права Гетманщины соответственно с Правами, по которым судится малороссийский народ. Проанализировано основные институты вещного, обязательственного и наследственного права. Установлены новеллы вещного, обязательственного и наследственного права.

Ключевые слова: Права, по которым судится малороссийский народ, кодификация законодательства, гражданское право Гетманщины.

Blazhivska O. Ye. Novels of property, liability and inheritance law by the Maloros Nation Judge Law.

Article deals with research the civil law of Hetmanschyna by the Maloros Nation Judge Law. The main institutions of property, liability and inheritance law are analysed. The novels of property, liability and inheritance law are established.

Keywords: the Maloros Nation Judge Law, Codification, civil law of Hetmanschyna.

Права, за якими судиться малоросійський народ (надалі – Права 1743 року) є визначною пам'яткою вітчизняного права, оскільки: є фактично першою офіційною систематизацією права, що діяло на українських землях; відображає стан розвитку правового регулювання періоду Гетьманщини; демонструє значні досягнення тогочасної правничої думки; розкриває особливості правозастосовної практики щодо захисту суб'єктивних прав та вирішення спорів. Зазначене обумовлює актуальність історично-правових досліджень указанного кодексу, в тому числі й цивілістичного спрямування.

Цивілістична складова Прав 1743 року вже неодноразово ставала предметом історично-правових досліджень у працях як дореволюційних правників (О. Ф. Кістяківського [0]), радянських дослідників (В. С. Кульчицького [0]), представників української діаспори (А. І. Яковліва [0]), так і вітчизняних дослідників (І. Й. Бойка [0]). Однак недостатньо уваги приділено науковцями саме новелізації цивільного законодавства як наслідку кодифікації 1743 року. Завданням цієї статті є дати загальну характеристику речового, зобов'язального та спадкового права та вказати на закріплені в них новели.

Формальні джерела Прав 1743 року можна охарактеризувати таким чином. По-перше, багатоджерельністю – тобто в їх основу були покладені не самостійно розроблені нормативно-правові акти, а джерела права, які містилися в багатьох збірниках, кодексах і книгах, та, часто взагалі несистематизовані, були прикладом формально вираженого права різних держав і часів, створеного на основі різноманітних принципів і покликаного задовольнити інколи навіть протилежні інтереси [0, с. 106]. При цьому вказані джерела знаходились у взаємозв'язку щодо їх походження та були взаємообумовлені при їх застосуванні. По-друге, значною кількістю застарілих норм, напевно, прогалин та правових колізій; зокрема, норми місцевого українського звичаєвого права могли суперечити нормам Статуту Великого князівства Литовського, а ті у свою чергу – магдебурзькому праву [0, с. 88]. Що, в свою чергу, не сприяло однозначному праворозумінню та однаковому правозастосуванню та одночасно слугувало формальною підставою для проведення кодифікації. В той же час, як і будь-яка кодифікація, створення Прав 1743 року було по суті різновидом нормотворчості, оскільки автори проекту з самого початку роботи допускали принципову можливість відступати як від структури першоджерел, так і від їх змісту у випадках, коли вони суперечили «указам Ея Императорского Величества и обыкновениям

здешним малороссийским» [0, с. 22]. Нові норми творилися шляхом комбінування положень різних джерел, узгодження їх із тогочасною правозастосовною практикою, доповнення українським звичаєвим правом.

Хоча Права 1743 року так і не набули статусу офіційного кодифікованого акта з причин, достатньо описаних у літературі [0, с. 9], однак значення його для розвитку правничої, в тому числі цивілістичної думки важко переоцінити. По-перше, повнотою та чіткістю викладу норм закону й абстрактних правових дефініцій, досконалою юридичною термінологією Кодекс був досконаліший від існуючих тоді правних книг [0, с. 23], що робить його відобразником тогочасних ідей про право, в контексті нашого дослідження важливим є розуміння основних положень речового, зобов'язального та спадкового права. По-друге, за Правами 1743 року вивчали українське право та користувались як авторитетним і досконалим підручником-коментарем до Литовського статуту і Магдебурзького права [0, с. 107]. По-третє, норми, вміщені в кодексі, реально діяли в житті, ними на практиці керувались судові установи [0, с. 29]. По-четверте, Права 1743 року бралися до уваги при здійсненні наступних кодифікацій права, в тому числі при створенні Зводу законів Російської імперії [0, с. 15], забезпечивши таким чином спадковість цивілістичної думки.

Переходячи до аналізу структури та змісту Прав 1743 року, слід зауважити, що, як влучно висловився Ю. С. Шемшученко, це був кодекс усіх галузей матеріального і процесуального права, що діяло у межах Гетьманщини [0, с. 24], що відповідало тогочасній традиції нормотворення та уявленням про право. Так, логіка розміщення глав у кодексі за незначними відмінностями відповідає послідовності розділів Литовського статуту, однак обсяг приватноправових норм та їх змістове наповнення значно зросли. Отже, цивілістична складова не виділяється в окрему складову структуру. Натомість можна говорити про переважно цивілістичний зміст таких глав, як 10, 11 (сімейне право); 12, 13 (спадкове право); 14, 15, 16, 28 (речове та зобов'язальне право); 17, 18, 19 (земельне право). Однак такий розподіл достатньо умовний, оскільки необхідно враховувати наступне. По-перше, кодекс 1743 року є пам'яткою феодального права, в якому відсутній поділ на галузі у сучасному розумінні, оскільки система права класифікувала правовідносини за суб'єктами, соціальний статус яких визначав зміст та обсяг цивільної праводієздатності [0, с. XXXIX]. По-друге, норми об'єднувались в артикули та глави не за критерієм предмету та методу їх регулювання, а за юридичним зв'язком [0, с. 60]. Наприклад, у главі 14 «О продаже, купле, выкупке, дарах, и о диспозовании, си есть распорядке всяким образом имений, и о записях разных», яка регулює цивільно-правові відносини щодо розпорядження маєтками, артикул 22 встановлює кримінальну відповідальність за підробку письмових правочинів (тестаментів, купчих, закладних тощо) [0, с. 581]. Тому фактично кожна глава може містити як приватноправові, так і публічно-правові норми – як матеріального, так і процесуального права.

Щодо цивілістичної структури Прав 1743 року, то вартими уваги є міркування К. А. Віслобокова, який відмічає, що цивільне право вказаної кодифікації складається з чотирьох класичних для Європи частин, відомих ще римському праву: право спадкування, право осіб, речове й договірне [0, с. 13], та І. Й. Бойка, який дійшов висновку, що основні інститути цивільного права Гетьманщини були розмежовані відповідно до пандектної системи: загальна частина (суб'єкти й об'єкти цивільного права, позовна давність) та спеціальна частина (речове право, зобов'язальне право, сімейне право, спадкове право) [0, с. 6]. На наш погляд, вказані твердження є дещо гіперболізованими, принаймні з точки зору таких формальних підстав: означені частини цивільного права хоча й розкриті в змісті, але по тексту Прав 1743 року структурно не виділені; нормативні моделі інституційної (Французький цивільний кодекс) та пандектної (Німецьке цивільне уложення) систем цивільного права з'явилися пізніше.

Речове право за кодексом 1743 року охоплює право власності, володіння та речові права на чужі речі. Право власності визнається найбільш повним речовим правом, оскільки надає можливість володіти («принимает в полное свое владение вечно»), користуватися («к своей корысти и прибыли употребляют и оными радеть») та розпоряджатися («дать, даровать, записать, заменять, в заклад пустить») рухомим та нерухомим майном («недвижимые имена суть: села, деревне, фольварки, хуторе, нивы, лесы, поля, луки, дома, каменное строение и прочая; а движимые называются: золото, серебро, деньги, скот, платья и прочая») вільно на власний розсуд («по доброй воле, рассмотрению, или и по нужной потребе своей, мимо ведомо и соизволение детей, и их наследников, тако ж близких сродников своих») – п. 2 арт. 1 гл. 14. Однак при цьому право власності не було абсолютним: воно підлягало обмеженням, пов'язаним із державною службою (арт. 1, 2, 4 гл. 4) або правовим режимом спадкових маєтків, які не могли відчувуватись

«от собственных детей и их наследников напрасного от к ним гнева без причинного возненавидения, и другой какой страсти, а паче от суетратствия, пьянства» (п. 2 арт. 1 гл. 14). Слід відмітити, що остання норма, що характеризує зміст права власності, а також норми, які встановлюють правовий режим нерухомого майна в контексті форми правочинів, були суттєво доповнені у порівнянні з діючими на той час джерелами.

Права 1743 року передбачають різні способи набуття права власності, які можна поділити на первісні та похідні, хоча сам кодекс такої класифікації не здійснює. До первісних способів слід віднести: заволодіння – «кто бы какие грунты и угодья нажил, а оные прежде никакого владельца не имели, или бы кто на пустую землю пришел и тую землю распахивал, либо лес расчищал или занял, таковые недвижимые имущества имеют быть того, кто владеет, собственные» (п. 3 арт. 3 гл. 4); знахідка – «вещ какую на верх земли найти» (п. 1, 2 арт. 19 гл. 17; п. 3 арт. 1 гл. 18); скарб – «деньги, серебро, золото, или что иное» (п. 3, 4, 5, 6 арт. 19 гл. 17); природний приріст земельної ділянки в силу наміву, нанесу землі – «где бы которая река сумежная на чий берег песок не очень знатно сыплючи прибавку сделала, оная прибавка земли должна быть того, чий берег есть» (п. 1 арт. 2 гл. 18); набувальна давність – «что бы кому было дано, или продано, либо даровано, ... а он бы ... чрез десять лет во свое владение не принял, и не употреблял, судом не искал, ... таковой, без правильных причин промолчал правную давность, поискивать того уже не может, но владеющий тем вечно владеть силен будет» (арт. 25 гл. 14, а також п. 6 арт. 14 гл. 14). Серед похідних способів передбачались набуття права власності: на підставі актів публічної влади – «высокомонарших жалованных грамот, гетманских универсалов» (п. 1, 2 арт. 3 гл. 4); за договором (гл. 14); в порядку спадкування (гл. 12, 13). При цьому слід звернути увагу на пріоритет спадкування перед іншими способами, що особливо підкреслено при вирішенні спорів (п. 4, 5 арт. 14 гл. 14).

Володіння як окреме речове право в кодексі 1743 року не називається, оскільки термін «володіння», як правило, використовується як елемент змісту права власності (інколи навіть як синонімічне поняття). Однак, окремі елементи інституту володіння знайшли своє закріплення. Так, арт. 7 гл. 14 передбачає право добросовісного володільця («каким бы ни есть образом, только б не на насильно и не противно правам вступил») на захист свого володіння в юрисдикційній («может правильно спорить») та неюрисдикційній формах («не попускает»).

Система прав на чужі речі знає значну диференціацію сервітутів, хоча такий термін і не використовується. Так, можна чітко виокремити особисті (право дружини пожиттєво володіти та користуватися віном – п. 2 арт. 4 гл. 10; право невінованої вдови пожиттєво володіти та користуватися третьою частиною майна чоловіка – п. 2 арт. 7 гл. 10), земельні (право проходу і проїзду, право заготівлі деревини для забезпечення цільового використання пануючої земельної ділянки – п. 1 арт. 3 гл. 19;), міські сервітути (право прибудови до чужої стіни – п. 3 арт. 13 гл. 19; право вимагати, щоб не були забудовані вікна – п. 1 арт. 13 гл. 19).

Значна частини Прав 1743 року стосується зобов'язального права. Насамперед виділяються договірні зобов'язання, які регламентуються главами 14, 15, 16 та 28, при цьому договори структуруються у чотири групи: договори про передачу майна у власність («продажа», «купля», «выкупка», «дар»); про передачу майна у користування («наем», «откуп»); про надання послуг («займ», «поклажа»); окремо виділяються договори, що укладаються на ярмарках, торгах («контракты купеческие»).

Досить детально регламентується кодексом правовий статус сторін у зобов'язанні, більше того, кодекс було доповнено нормами, які визначали особливості участі у зобов'язальних відносинах іноземних громадян (п. 1, 2 арт. 47 гл. 16). Так, передбачається множинність сторін у зобов'язанні – як активна (п. 4 арт. 9 гл. 16), так і пасивна (арт. 23 гл. 14); при цьому остання могла бути або солідарна (п. 1 арт. 30 гл. 16), або дольова (п. 2 арт. 30 гл. 16). При цьому новелами слід вважати норми, які визначали порядок задоволення вимог кредиторів (п. 3, 4, 5, 8 арт. 9 гл. 16). У Правах 1743 року існував також інститут заміни сторони у зобов'язанні, який дозволяв замінювати як кредитора, так і боржника [0, с. 40]. Перехід прав та обов'язків сторони у зобов'язанні відбувався на підставі універсального (арт. 24 гл. 14) і сингулярного (п. 4 арт. 1 гл. 15) правонаступництва. В тому числі відомий був перевід боргу (п. 1 арт. 6 гл. 16). Крім того, закріплювався принцип повного виконання зобов'язання «полную уплатку долга, оный должник верителю удоволить будет должен» (п. 2 арт. 10 гл. 16). До цього кодекс встановив цілу низку способів забезпечення зобов'язань, серед яких завдаток (п. 2 арт. 12 гл. 14; п. 2 арт. 2 гл. 28), застава (арт. 19–27 гл. 16) та порука (арт. 28–35 гл. 16). Новим в кодексі також було закріплення певних елементів права притримання (п. 3 арт. 11 гл. 16).

Важливий нормативний матеріал містився в положеннях про договори. Так, для дійсності договорів необхідне: дотримання вимог щодо правового статусу сторін (наприклад, продавець повинен був підтвердити право власності на майно, що підлягає продажу), зміст договору не повинен суперечити закону («правам и обыкновениям народным не противные»), єдність волі та волевиявлення («контракты имеют быть добровольные, за соизволением надлежащих к тому сторон»), форма договору має відповідати встановленим правилам. Зокрема, договір купівлі-продажу нерухомого майна повинен був укладатись у кваліфікованій письмовій формі: купча підписувалась продавцем та двома свідками, а потім оголошувалась перед урядовими персонами, які фіксували зміст договору у відповідних книгах та надавали скріплені підписами та печатками витяг [0, с. 99]. Для договорів купівлі-продажу рухомих речей достатньо було письмової форми, посвідченої свідками (п. 1 арт. 10 гл. 14). Передбачалась також можливість укладати договори в усній формі – дарування речей вартістю не більше ста рублів (п. 1 арт. 16 гл. 14). Факт укладання договору міг посвідчуватись показами свідків – договір позики (п. 2 арт. 2 гл. 16). Поряд з тим щодо деяких договорів могли встановлюватись спеціальні правила їх недійсності. Наприклад, арт. 16 гл. 14 передбачає недійсність дарування, вчиненого «из шуток, или в пьяни», «с принуждения».

Досить детально визначались умови договорів. Так, у договорі купівлі-продажу слід було чітко визначити предмет: «что именно он продает, в котором уезде, городе, или селе, либо деревне, и на каком урочище тот проданный грунт, либо имение найдутся; кто оному, с которой стороны, помежник; и другие надлежащие приметы означено» (п. 1 арт. 5 гл. 14). Натомість ціна не завжди була істотною умовою договору, наприклад, якщо в договорі найму не зазначено ціну, то застосовуються звичайні ціни (п. 2 арт. 1 гл. 16). В окремих випадках Права 1743 року обмежують можливість визначення сторонами плати за договором – заборонялось встановлювати плату за користування позикою понад вісім відсотків річних (п. 1 арт. 15 гл. 16). Крім того, могли укладатись договори строкові («заклад на срок» – арт. 23, 24 гл. 16) та безстрокові договори з умовою («дар под кондициею обещан» – п.1 арт. 17 гл. 14) тощо.

Загалом в кодексі простежується дія принципу належного виконання договору: «по силе изображенных в нем договорных обязательств между обоими сторонами содержан быть имеет» (п. 1 арт. 1 гл. 15). Натомість неналежне виконання договору тягло за собою обов'язок відшкодування завданих збитків. У той же час допускалась одностороннє розірвання договорів: найму, як зі сторони наймодавця (п. 1 арт. 6 гл. 15), так і наймача (п. 2 арт. 6 гл. 15 – ця норма була доповнена порівняно із магдебурзьким правом); договір дарування на вимогу дарувальника, якщо обдарований «являясь того не благодарен» (п. 1 арт. 17 гл. 14).

У силу описаної вище специфіки структури кодексу зобов'язання із завдання шкоди не виділяються в окрему одиницю, натомість норми, що встановлюють обов'язок відшкодувати завдану шкоду, знаходимо в главах, присвячених різного роду злочинам (гл. 20, 21, 22). Зокрема, встановлювались такі види майнових покарань, які стягувались на користь потерпілого: плата за голову; плата за каліцтво, побой, рани; плата за безчестя; відшкодування заподіяної протиправним діянням шкоди [0, с. 153]. З цього приводу важко погодитись із припущенням, що дані покарання були не цивільно-правовими стягненнями, а самостійними видами майнових кримінальних покарань [0, с. 82]. Навпаки, слід акцентувати увагу на приватноправовому характері вказаних санкцій, оскільки їх розмір як правило залежить від фактично завданої шкоди, стягується на користь потерпілого, а відтак спрямовано переважно на виконання компенсаційної функції. У той же час обсяг відповідальності залежав від станової приналежності потерпілого та міг бути кратним по відношенню до завданої шкоди (п. 2 арт. 1 гл. 20). Однак окремі норми, що встановлюють обов'язок відшкодувати шкоду, містяться в інших главах. Зокрема, новелами були правила про відшкодування шкоди, завданої сусідам руйнуванням будівлі чи падінням дерева на їх ділянку (п. 4 арт. 19 гл. 19).

Норми спадкового права переважно закріплені в главах 12 та 13, однак деякі з них зустрічаються й в інших структурних частинах кодексу, зокрема в главі 10 щодо спадкування одним з подружжя майна іншого (арт. 16, 17). В силу становості тогочасного суспільства була ціла низка особливостей правового статусу суб'єктів спадкового права. Так, спеціальні норми регламентували порядок спадкування майна священнослужителів, засуджених до смертної кари, самогубців, позбавлених честі (арт. 17, 18, 19, гл. 13), а також спадкування відокремленими дітьми (арт. 12 гл. 13), усиновленими за усиновителями (арт. 14, гл. 13), незаконнонародженими дітьми за своїми батьками (арт. 21, гл. 13). Крім того, положення кодексу свідчать про певне обмеження спадкових прав жінки, що було загальноприйнятою нормою тогочасного європейського

права [0, с. 11]. Так само був закріплений інститут усунення від права на спадкування, зокрема у разі, коли «сродник насилем взяв имение, не дожидаясь того смерти, по котором бы оно наследием имел получить» (п. 3 арт. 15 гл. 13). Новелою спадкового права слід вважати закріплення принципу рівності права на спадкування всіх синів, а не старшого, як це було прийнято у кодексах західноєвропейського права. Новою також була норма, яка встановлювала переважне право на спадкування рідних дітей спадкодавця, народжених після усиновлення, перед таким усиновленням, який, якщо інше не було вказано в заповіті, отримував лише восьму частину спадкового майна (п. 3 арт. 14 гл. 13).

Можна стверджувати, що спадковому праву відомий принцип універсальності, оскільки у порядку спадкування переходить усе майно, як права, так і обов'язки. Склад спадщини охоплював нерухоме та рухоме майно, однак закріплювались спеціальні правила щодо спадкування окремих видів майна: маєтки, отримані спадкодавцем у спадок, повинні успадковуватися дітьми останнього або їх прямими спадкоємцями (арт. 3 гл. 12); жалувані чи вислужені маєтки переходили лише до тих спадкоємців, які самі могли нести відповідну службу (арт. 8 гл. 13); церковні маєтки повинні залишатися у володінні відповідної церкви (арт. 17 гл. 13).

Спадкування відбувалось за заповітом або за законом. Для дійсності заповіту необхідним було, насамперед, щоб заповідач володів активною заповідальною дієздатністю. Так, не могли складати заповіт «преступники против Государя, малолетние и в опеке чьей обретающиеся дети, сыны, неотделенные от родителей, духовные монашеского чина, невольники и кабаленные люди, ума лишенные и природные дураки, суеатратные люди, бесчестные и к смерти приговоренные, немые и глухие с природы и слепые от рождения» (арт. 2 гл. 12). Також в заповіті потрібно визначити спадкоємців, при цьому були позбавлені пасивної заповідальної дієздатності такі особи, як «жиды, магометаны, и идолопоклонники, и другие неверные, отступники от веры христианской, також суеатратные люди, пьяницы, дети не в супружестве, но с прелюбодеяния рожденным» (п. 2 арт. 6 гл. 12). Так само зміст заповіту не повинен суперечити «правам общенародным, доброму обыкновению, совести, и пристойности» (арт. 1 гл. 12). Загалом визнавалась свобода заповіту, яка охоплювала, в тому числі, можливість складати новий та скасовувати попередній (арт. 5 гл. 12), вчиняти особливі заповідальні розпорядження – «тестамент под кондицию или обязательством» (арт. 10 гл. 12). Однак свобода заповіту обмежувалась правом дітей спадкувати родинні маєтки, якого останніх можна було позбавити лише з підстав, чітко визначених законом (арт. 12 гл. 12). Для дійсності заповіту важливим також було дотримання форми його вчинення, яка за загальним правилом була письмова, посвідчена підписами свідків та записана на уряді. У виняткових випадках («в походе военном, во время моровой язвы») допускалось письмове або навіть усне вираження заповідальної волі при свідках (арт. 7 гл. 12). При недотриманні вказаних вимог заповіт повністю або частково визнавався недійсним.

Спадкування за законом відбувалось при відсутності або недійсності заповіту. В основу спадкування за законом була покладена кровна спорідненість (п. 1, 2 арт. 7 гл. 13). Закріплено три черги спадкування: перша – родичі по прямій низхідній лінії; друга – родичі по прямій висхідній лінії; третя – родичі по боковій лінії спорідненості (арт. 2 гл. 13). При цьому ближчий ступінь спорідненості усував від спадкування дальший ступінь. Так само відомий був інститут спадкування за правом представлення (п. 5 арт. 1 гл. 13). Також спеціальні правила визначали порядок розподілу спадкових маєтків між дітьми спадкодавця (арт. 10, 11 гл. 13).

Таким чином, систематизація речового, зобов'язального, спадкового права, як і цивільного права загалом, у Правах 1743 року мала всі ознаки кодифікації. При цьому норми права не тільки були об'єднані в один акт, але й запроваджено достатню кількість нових норм, спрямованих на усунення колізій та прогалин у праві. Тому досягнення цивілістичної думки часів Гетьманщини потребує подальшого дослідження задля забезпечення спадковості системи правових знань та їх подальшого розвитку.

Список використаних джерел:

1. Бойко І. Й. Договірне право Гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року / І. Й. Бойко // Право України. – 1998. – № 5. – С. 98–100.
2. Бойко І. Й. Про цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 року / І. Й. Бойко // Право України. – 1999. – № 3. – С. 88–90.
3. Бойко І. Й. Цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 року : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. Й. Бойко ; Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. – Л., 1999. – 17 с.

4. Віслобоков К. А. «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743): джерелознавчий та кодикологічний аналіз [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. / К. А. Віслобоков ; Укр. н.-д. ін-т архів. справи та документознавства. – К. : [б. и.], 2004. – 22 с.
5. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 1 / Уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. ; за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчук. – К. : Правова єдність, 2009. – 1168 с.
6. Кульчицький В. С. Кодекс Українського права 1743 р. / В. С. Кульчицький // Право України. – 1994. – № 9. – С.28–29.
7. Кульчицький В. С. Кодифікація права на Україні у XVIII ст. / В. С. Кульчицький. – Львів : Видавництво Львівського університету, 1958. – 30 с.
8. Макаренко А. Причини створення кодексу Гетьманщини 1743 року [Текст] / А. Макаренко // Право України. – 1997. – № 12. – С. 106–108.
9. Марисюк К. Майнові покарання за Правами, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / К. Марисюк // Вісник Львів. ун-ту. Серія юрид. – 2011. – Вип. 52. – С. 77–85.
10. Мишак І. Спадкове право за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) / І. Мишак // Юридична Україна. – 2009. – № 1. – С. 9–14.
11. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 [Текст] / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; упоряд. К. А. Віслобоков ; відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко. – К. : [б.в.], 1997. – 547 с.
12. Права, по которым судится малороссийский народ, высочайшим всепресветлейшей, державнейшей Великой государыни Императрицы Елисаветы Петровны, Самодержицы Всероссийской, Ее императорского священнейшего Величества повелением / Под ред. и с приложением исследования о сем Своде и о законах, действовавших в Малороссии А. Ф. Кистяковского. – Киев : Университетская типография И. И. Завадского, 1879. – 1065 с.
13. Резнік О. І. Система джерел українського права XVIII ст.: аналіз крізь призму кодифікації права Гетьманщини / О. І. Резнік // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 171. Т. 183. Юриспруденція. Соціологія. – С. 21–26.
14. Смілянець І. П. Поява інституту переведення боргу або заміни боржника у зобов'язанні / І. П. Смілянець // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 51. – С. 38–41.
15. Теличенко І. Очерк кодифікації малоросійського права до введення Свода Законів (Окончаніе) / І. Теличенко // Київская старина. – 1888. – № 10. – С. 22–63.
16. Шемшученко Ю. Козацькі ради у Глухові [Текст] / Ю. Шемшученко // Світогляд : Науково-популярний журнал. – 2008. – № 4. – С. 22–25.
17. Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права, по которым судится малоросійській народ» [Текст] : його історія джерела та систематичний виклад змісту / А. Яковлів. – Мюнхен : Заграва, 1949. – 210 с.

** Блажівська Оксана Євгенівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри інтелектуальної власності юридичного факультету Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка, суддя Господарського суду м. Києва.*